

№7 лекция. Киім- кешектер тақырыбында этнографиялық мәліметтер жинау

Мақсаты: Тақырыптың зерттелу аумағына қарай зерттеулер жүргізу.

Этнографиялық зерттеу түрлерін пайдалану арқылы қазақ халқының ұлттық мәдениеті, киім түрлері туралы деректер жинауды үйрету болып табылады.

Кілт сөздер: эстампаж, калька, фиксация, чеканка, филигрань.

Дәрістің жоспары:

1. Киім-кешектерді зерттеу бағдарламасы.
2. Киім-кешектерді зерттеудің негізгі талаптары.
3. Киім-кешектер туралы құжаттық деректерді жинау және зерттеу.

Киім, тұрғын үй секілді, адамға қоршаған ортаның қолайсыз әсерінен қорғану қызметін атқарады. Сол себепті де киімнің пайда болуы алғашқы дәуір кезеңіне сай келеді. Киімдермен қатар ерте заманнан бастап, әшекейлер де пайда болған болатын. Осы немесе басқа үлгідегі киімдер мен зергерлік бұйымдар жер шарының барлық ұлттарына белгілі. Киімнің түрі адамдардың өмір сүру географиялық ортасына байланысты. Ол тыныштыққа әсер етеді, киімнің жасалатын материалына байланысты. Алайда киім материалдарының қасиеті тек физикалық-географиялық ортасына ғана емес, жергілікті аумақтың тұрмыс-тіршілігіне де байланысты. Әсіресе бұл киім, аяқ киім, бас киім өндіретін фабрикалар пайда болғанға дейін ертеректе көрініс тапқан болатын. Мал шаруашылығымен айналысатындарда, мысалға, әдетте жүн мен тері, ал жер өңдеушілерде өсімдік талшықтары пайдаланылды. Сол себепті де киімді маталар мен оның өндірісіне қатысты өзге де материалдардың жасалуына, әсіресе тарихи аспектісіне қарай зерттемеу қажет. Киім мен зергерлік бұйымдар атқаратын негізгі мақсатымен бірге өте ертеден адамдардың қоғамдағы статусын да анықтайтын болған. Адам қоғамындағы әлеуметтік құрылымының қиындауы мен біртіндеп дамуына байланысты киім мен әшекей бұйымдардың функциясы адам өмірінде үлкен мәнге ие бола бастады. Заманауи дамыған халықтарда және мәдениеті артта қалған халықтарда киім мен әшекей бұйымдар – әрдайым нақты әлеуметтік мән мен мағынаға ие. Бұл тең дәрежеде фракке, қазіргі заманғы ағылшын аристократының галустігіндегі гаухар түйреуіш және Жаңа Гвинея папуасынан табылған қабанның тісінен жасалған алқаға да қатысты. Сонымен қатар қазақтың камзолдарында кездесетін қапсырма т.б. ұлттық нақыштағы бұйымдар қазақ халқының ерекшелігін айқындай алады.

Киім мен әшекей бұйымның дәл осы ерекшелігі халықтың қоғамдық жүйесінде, қолданыста болған немесе әлі қолданыста бар, өткен мен бүгінгі жайлы мәлімет беретін құнды дереккөзі саналады. Киім мен әшекей бұйымдардың өздеріне тән сан алуандығы мен дамығанына қарамастан, оларды пайдаланудың сипаты костюм жасауда біріктірілген болатын. Осы

немесе өзге де дәрежеде кез келген киім кестелермен, өрнектермен және ашық реңді элементтермен безендіріледі. Әрбір халық өздерінің тарихи әр түрлі кезеңдерінде өзіне тән киім мен әшекейлерді қолдану дәстүрі және материалдар мен оларды өндіру тәсілдері болды. Сол себепті де әрбір халықтың костюмдерінің пішіні мен спецификалық құрылымы шықты және де әр халықтың костюмінің өзіндік тарихи қалыптасқан ұлттық, этникалық ерекшеліктері бар. Киімнің этникалық ерекшелігінің ерекше тұрақтылығына бір мысал келтірейік.

Осындай мысалдар, киімдердің халықтардың этногенезі мен этникалық деректерін зерттеуде маңызды дереккөзі ретінде саналатындығын анықтай түседі. Алайда мұндай деректерді мұқият әрі үнемді пайдалану қажет.

Киімдер жасалатын материалдар, әдетте өте нәзік және уақыт сынына төтеп бере алмайды. Әшекейлермен жұмыс істеу жақсы деңгейде болды, алайда барлық түрімен емес, оның ішінде берік материалдардан: қымбат металдар, тастар, сүйектерден жасалған әшекейлерде. Сол себепті де, егер де археологтар ежелгі зергерлік бұйымдар туралы көп ақпарат жинақтағанда, киімдер бойынша археологиялық материалдар толымсыз әрі тапшы болып келеді. Фрескадағы, картиналар мен суреттердегі бірнеше суреттер мен өткен дәуірдің құжаттарындағы дұрыс емес жазбаларды санамағанда, этнографтардың арқасында жинақталған далалық материалдар киім мен зергерлік бұйымдар тарихы жөніндегі жалғыз дереккөздері саналады. Бұл этнографтардың далалық зерттеуде киімдерді зерттеуге аса ұқыптылықпен қарауды қажет етеді.

Адамдарда кез келген кезде қолданылған киім өте алуан түрлі болып келеді. Бұл әртүрлілік көптеген әр түрлі себептерге байланысты: маусымдық өзгеру мен ауа райының ерекшеліктеріне (қыстық, көктемдік, жаздық, күздік киімдер), жас ерекшелігі (балалар киімі мен ересектер киімі, қарттар киімі), жынысы (ерлер және әйелдер киімі), тағайындалуы (мерекелік, күн сайынғы, өндірістік киім), әлеуметтік жағдай (бай мен кедейлер киімі, қалалықтардың, крестьяндардың киімі) және т.б. Әрбір этнограф киімді зерттеуге кіріскен кезде өзінің алдында тұрған нақты ғылыми міндеттің осы немесе өзге де киімдердің топтастыру жүйесін таңдау қажет.

Зерттеу бағдарламасы.

Киімді зерттеу кезінде киімдердің жиынтығы деп аталатын келесі маңызды бөлігін ажырата білу керек. Киімдердің жиынтығын анықтаудың негізі киімнің сыртқы келбеті немесе кездейсоқ элементтердің үйлесімділігі ғана емес, сондай-ақ тұтас костюмнің ішкі бөлігінің жиынтықтарының қатынастары да анықталады (мысалға, белгілі бір тайпа немесе халыққа тән костюмдер, нақты тарихи кезеңге тән киімдер және т.б.). Мұндай жиынтыққа киімдермен қатар зергерлік бұйымдар да кіреді. Киімдерді зерттеуде далалық тексерудің бірнеше түрлеріне жүгінеді: жергілікті халықтан мәлімет алу (ерте кезде киімдердің элементтері мен олардың қолданысы жөніндегі), графикалық әдістер (сызбалар, көшірмелеу, фотоға түсіру), анкеталық әдіс (әсіресе қазіргі кездегі киімдердегі өзгерістерді зерттегенде), коллекция жинақтау.

Болмыстың шарттары мен мерзімі, киім-кешектердің пайдалану уақыты информаторлардан алынады. Киімнің түрлері, оның бөліктері мен элементтерін білдіретін жергілікті терминдердің жазбаларына ерекше назар аударылады.

Киімдерді сипаттауды жазған кезде мақсатты бірізділікті сақтауды қабылдау қажет: мысалға, астыңғы бөлікті сипаттап болып қана, жоғарғы бөлікке көшеді немесе бас киімдерді сипаттаудан бастап, аяқ киімдерді сипаттаумен аяқтайды.

Киімді пішу және тігу үшін үлгі алады (әрине ол дәстүрлі, ескі кесілген бөліктер жөнінде). Пішу ережелерін білетін жергілікті «тігіншілердің» көмегіне жүгінген жөн. Мұндай үлгілер табиғи және кішірейтілген масштабта жасалады және «миллиметрлі» қағазды пайдалануға өте ыңғайлы. Киімнің қиындыларын алу қиындыққа түсетін болғандықтан, үлгі-суреттерді пайдалану тиімді болып табылады. Үлгі-суреттің масштабында киімнің негізгі өлшемдерінің барлығы түсіріледі (дана ұзындығы, ені, мөлшері), тігістері және де бүктелген қатпарлар, пішу сипаттағы қиылған және осыған ұқсас басқа да баптардың жерлерінде схемалық бейнелер салынады. Осындай сызбалар арқылы киімді тігуге келмейді, алайда этнографиялық зерттеу жүргізу үшін бұл жеткілікті болып саналады.

Үлгілері бейнеленген сызбаларда киімдердің шеттері мен кесілген бөліктері түзі сызықпен, тігістері үзік сызықтармен жүргізіледі. Кесте орналасқан орындар мен соған қатысты өзге де әшекейлерді ерекше белгілейді. Дәл осы сызбаларда матаның түсін белгілейді, әр бөліктерінің, тігістерінің, әшекей элементтерінің аттарын жазады. Үлкен әрі түсінікті болуы үшін оюдың (фрагмент) схемалық бейнесін салған жөн. Әрбір сызбада міндетті түрде мыналар: киімнің атауы (ортақ атауы және жергілікті), оның иесінің есімі (немесе ол әйел адам болса), жасалған мерзімі мен киілген уақыты, сондай-ақ өзге де қажетті мәліметтер. Егер бұл киім, сонымен қатар фотоға түсіріліп алынса (бұндай дублетті әдіс фиксациясы қалыпты және ұсынылатын әдіс саналады), компьютердің файлы арқылы аты мен күні, нөмірі беріледі.

Киімді фиксациялаудың (тіркеу) жақсы әдістерінің бірі фотоға түсіру болып табылады. Маталар мен киімдерді фотоға түсіруді (жылтырлақтар мен металикалық жіптермен безендірілген заттардан басқа) өте жарық күн сәулесі түскен кезде немесе күшті жасанды жарық беру арқылы жүзеге асырған жөн. Әсіресе суреттің шынайылығына мән беру керек, себебі жақсы, анық суреттерді үлкейту кезінде жіптердің тігісінің әдістерін көруге, жіптер мен киімнің өзге де ерекшелігін анықтауға мүмкіндік беріледі. Жеке затты суретке түсірер кезінде оны таратып немесе әр қыры мен негізгі әшекейлері анық көрінетіндей іліп қояды. Әдетте екі түрлі фотоға түсіреді: алдынан және артынан. Ою-өрнектерді жеке үлкен жобада түсіреді.

Тек костюмнің бейнесін түсіріп қана қоймай, оның киілген түрі қалай болғандығын білу мақсатында, оны адамның үстіне киген кездегі бейнесі де түсіріліп алынады. Жергілікті костюмдерді экспедиция қызметкерлеріне киюге рұқсат етілмейді: мұндай сурет деректің түпнұсқалығын жоғалтады

(себебі бұл экспедицияға шықпас бұрын, музейде түсірілген сурет саналуы да мүмкін). Костюмді киіп тұрған адамның бейнесі 3 позицияда түсіріледі: алдынан, жанынан және артынан. Егерде костюм бірнеше бөліктерден тұратын болса, онда «шешіну» немесе «киіну» әдістері арқылы фотоға түсіру тиімді болып табылады. Бұндай жағдайда адамды берілген костюмнің бөлігін шешіп жатқан немесе керісінше киіп жатқан кездерін фотоға түсіреді. Сондай-ақ, костюмнің бөліктерін кию (немесе шешу) тәртібі қалыптасқан мәдени дәстүрге сай қатаң сақталуы қажет. Алынған суреттердің сериясы бұл үдерістің арнайы анықтамасын алмастырады және оны жақсы толықтыратын болады. Киімнің «катты» бөліктерінің суреттерін (бас киімдер, аяқ киімдер және т.с.с) әр жағынан түсіру қажет, себебі әр суреттің сериясын қараған кезде оның формасының қандай екендігін елестетуге мүмкіндік береді. Оюланған заттардың әр бөліктерінде орналасқан өрнектерді нақтылап түсірген жөн.

Түсті суреттер әзірге экспедиция жағдайларында сенімді нәтиже бермей жүр. Сол себепті де киімді тіркеу кезінде дәл сол түсінде бейнеленген суреттердің маңызы ерекше. Қиын емес сурет салу тәсілдерін қолдана отырып, түспен өрнектерді фотографияға қарағанда нақты беруге болады. Сонымен қатар химиялық тұрақты емес фотоқоспалардан қарағанда, суреттердің ұзақ сақталуы жоғары.

Кестелер, бедерлі маталар мен соған ұқсас киімдегі әшекейлердің көшірмесін калька арқылы жасауға болады. Егер де сурет өте ұсақ болмаған жағдайда, жеткілікті жарық түсірген кезде ол мөлдір қағаз кальканың артынан көрінеді. Қажетті красканың сұйық ерітіндісін алып, осы бояуды бедердің үстіне қою өте оңай. Мөлдір калькада түрлі-түсті қарандаштармен де сурет салуға болады. Бұндай көшірмелер тек қана нақтылығымен ғана ерекшеленбейді, сондай-ақ өрнектің бөліктерінің атауларын, оның жасалу кезеңі мен әдістерін және т.б. жазуға мүмкіндік береді. Көшірме үшін өрнекпен бедерленген барлық бөлігін алу қажетті емес. Бедердің элементтері жиі қайталанатын. Жұқа бедерлі маталар мен шілтерлерді көшіру шыны арқылы жарық түсіру әдісі арқылы да жүзеге асырылады. Дөңес оюларды фиксациялауда кері эстампаж көшіру әдісі қолданылады. Сондай-ақ бедердің үстіне қағаз беті қойылып, жұмсақ графиттің бөлігі немесе өзге қоспалармен сүртіледі. Дөңес жерлерінде краска қалады да, тереңдетілген жерлерінде қалмайды. Бұндай үлгіні кейін қарапайым қағазға қояды да, бояулармен бояйды. Нақты болуы үшін осындай заттарды фотоға түсіру арқылы дублеттейді.

Жеке тағылатын әшекейлер (моншақтар, сырғалар және т.с.с), көлемді масштабта түсіріледі (әдетте бұл үшін арнайы объективтер немесе айналмалы жүзіктері бар линзалар пайдаланылады). Бедерлерді (чеканка, филигрань, бедерлі құю және т.с.с.) түзу эстампажбен көшірме жасайды (бедер бояуға малынып, кейін қағазға бастырылады) немесе кейін гипсті бедерлі муляж дайындау үшін саз балшыққа, пластилинге басылады.

Зерттеудің негізгі талаптары. Киімдер мен әшекей бұйымдарды экспедициялық зерттеудің негізгі маңызды міндетінің бірі коллекция жинақтарын

санау болып табылады. Киімдер мен зергерлік бұйымдардың музейлік коллекциясы толығымен халық костюмдерінің көпқырлылығын көрсете алмайды. Көне киімдер мен әшекейлер қолданыстан шығып, әуесқой-дилетанттардың және т.б. қолдарына түсіп өзгеріске ұшырап жатыр. Нәтижесінде халық мәдениетінің өшпес мұрасы ғылым үшін жоғалу деңгейінде. Аман қалған заттарды жинақтау, жинақталған материалдарды музейдің қорғауына өткізу – әрбір этнограф-зерттеушілердің басты маңызды міндеттерінің бірі. Әрине, жоғарыда айтылған этнографиялық коллекцияларды жинақтаудың ережесіне сәйкес жинақталған коллекциялардың ғылыми құндылығы маңызды болады. Егер де киімдердің тарихы зерттелетін болса, жергілікті киім мен әшекейлерге қатысты салт-дәстүрлер, оның жасалуы туралы мәліметтер, салттар, діни, жергілікті наным-сенімдердегі алатын орны мен мәні қандай болғандығы жөнінде мұқият анықтама берілуі қажет. Еске сала кеткен жөн, салттық формадағы киімдер (той киімдері, қайтыс болған адамдардың киімі және т.с.с.) көбінесе өзінің көне қалпының типі мен түсін, оюуын, пішінді қалпын өте қажырлы сақтайды. Әлем кеңістігінің әрбір аудандарында ХХ ғасырға дейін, ал кейбір жерлерде әлі күнге шейін үй өндірісі дамыған. Қазіргі кездегі киімдерді зерттеу кезінде көпшілік зерттеу әдісі мен мәліметтерді салыстыратын статистикалық жинақтарға сүйенген жөн. Киімнің ерекшеліктері мен оның тұрмыста қолдану шараларына және т.б. құрайтын сұрақтардан тұратын қарапайым анкеталардан өзге, жергілікті аумақтың тұрмыста қолданылатын киімдері мен әшекей бұйымдарын бұқаралық суретке түсіруді ұсынуға болады. Фотоға түсіру негізінде үш позицияда жүргізіледі (алдыңғы, артқы жағынан және жанынан). Өз міндеттерінен басқа этнограф өзіне қызықты киім түрлерінің серияларын фотоға түсіре алады. Анкеталық зерттеулердегі сияқты, мұндай фото-сериялар жергілікті киімнің типтік ерекшеліктерін көрсететін жеткілікті жағдайда көп болуы қажет (сериясында 60-100 фотодан кем болмауы қажет).

Матаның, жүннің, терінің және киімнің өзін өндіретін фабрикалық өндірістің дамуы ұлттық костюмдердің кескінінің түбірін өзгерткен болатын. Сол себепті де қазіргі заманғы костюмдердің өзгеруін зерттегенде сауда байланыстары мен оның ұлттық костюмдерге деген ықпалының қандай екеніне мән берген жөн.

Сұрақтар:

1. Киім мен әшекей бұйымдарды зерттеу бағдарламасын талдаңыз.
2. Киім мен әшекей бұйымдарды жинау бағдарламасының негізгі талаптарын атаңыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и ее проблемы. – М.: Статистика, 1978. – 224 с.

2. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А.. Народы, рассы, культуры. – М.: Наука 1971.
3. Чекановска А. Музыкальная этнография. Методология и методика. – М.: Наука, 1983.
4. Шкляр М.Ф. Основы научных исследований: учеб. пособие. 4-е изд. – М.: Дашков и К, 2013. – 240 с.
5. Чеснов Я.В. Лекции по исторической этнологии. – М.: Наука, 1998.
6. Черных А. В. Методическое пособие по сбору полевого этнографического материала. – Пермь, 2002. –101 с.
7. Чешко С.В. Этнология и социальная антропология: учеб. пособие. – М.: Академия, 2014.